

MAGYAR ZOLTÁN

A TENGERSZEM. FOLKLÓR ADATOK EGY ZABOLAI TÓ HAGYOMÁNYKÖRÉHEZ

Egy a közelmúltban napvilágot látott tanulmányban tétetik említés a Zabola határában található Mély-tó nevű hegyi tavacskáról, mely kapcsán a szerző néhány mondai adalékot is rögzít. Mint az a földrajzi nevek adat-tárában olvasható: „A hagyomány szerint a tengerrel összeköttetésben van. Olyan mély, hogy nincs is fenéke. Ezért Feneketlen-tónak is nevezik. Régen a mélységére kíváncsiak szénahordáskor 12 drb. vonókötelet összekötöttek (1db. hossza kb. 10–12 méter), az egyik végére követ helyeztek, de az alját nem érték el” (Fejér 2006: 123). Mint e feljegyzésből látható, a nevezett határrész kapcsán nem pusztán egy mondára, hanem narratív motívumok sorára ismerhetünk, ezért némiképp meglepő, hogy sem az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévtár (Csáki 2012: 133–134), sem pedig Orbán Balázs földrajzi és „népismeit” tekintetben bámulatosan alapos monográfiájában a község határrészei/határnevei között nem szerepel (Orbán 1870: IV. 136–145), és ismereteink szerint a faluval foglalkozó későbbi néprajzi, honismereti, helytörténeti irodalom sem tesz róla említést. Pedig a zabolai tengerszem hagyományköre, noha viszonylag ritka és unikális folklór tradíciót képvisel, korántsem társtalan a magyar mondananyag egészében.

A tengerszemről szóló magyar folklórhagyomány központi eleme, hogy egy a település határában lévő tó, kút vagy olyan hegy, amelynek a bel-sejében tavat sejtenek, összeköttetésben áll a tengerrel, ahonnet vízének utánpótlását nyeri, és éppen ezért evidenciaként fogalmazódik meg, hogy nincsen fenéke, gyakran a nevében is jelezve, hogy feneketlen. A magyar néphagyományban gyakori variánsként fogalmazódik meg az a képzet is, hogy a nevezett tó/kút nem a tengerrel, hanem a Kárpát-medence valamely nevezetes tavával (Fertő-tó, Balaton), illetve egy folyóval van összeköttetésben.

A tanulmány tárgyát képező folklórjelenség vonatkozó adatait, narratív előfordulásait a készülő *Magyar Történeti Mondák Katalógusa* fogja

tartalmazni (az MZ IX. F 43. típuscím alatt),¹ e helyen mindenekelőtt azokra a tartalmi jegyekre kívánunk rávilágítani, melyek e témakör földrajzi variabilitását, népköltészeti stílusjegyeit és tipológiai változatosságát fémjelzik. Jelenlegi ismereteink szerint közel száz tóról (és kútról) alakult ki/maradt fenn a magyar néphagyományban az a képzet, hogy az tengerszem. A teljesség igénye nélkül ilyen a Fertő-tó, amely a hagyomány szerint a Dunával áll összeköttetésben, a Balaton, amelynek a Fekete-tengerben van a kijárata, a zalalövői Feneketlen-tó, amely a Balatonnal függ össze, az ebergőci tengerszem, amely a Fertővel áll összefüggésben, az őrségi Fekete-tó, amelynek a Balatonban van a kijárata, a medvei Apáti-gödör, amely a Dunával áll összeköttetésben, a Magas-Tátra egyes hegyi tavai, melyek az Északi-tengerből veszik a vízutánpótlásukat, a sajoszentkirályi Melegvíz-tó, amely a tátrai Csorba-tóval van összeköttetésben, a bácskai mocsarak, melyek a Tiszával vannak összefüggésben, a marosugrai Barasó kútja, amely a Marosból veszi a vizét, a tartódi várkút, amely a Nagy-Küküllővel van összeköttetésben stb.

A föld alatti vízjárta természetes „alagutak” bizonyosságául születtek meg azok a narratív hagyományok, melyek nagyfokú változatosságuk miatt is figyelmet érdemlőek. E mondákat leginkább a tengerrel való összeköttetés képzete ihlette – középkori okleveles adatok alapján (a Szent Anna-tó kapcsán) székelyföldi előfordulása is ismert (Székely Oklevéltár I: 55/1.; Neidenbach 2000: 46), ellenben jellemzően felföldi hagyománynak tűnik a tengerszemben talált hajóroncsok mondája. A Magas-Tátra két vadregényes hegyi taváról, a Poprádi-tóról és a Halas-tóról egyaránt szólnak olyan feljegyzések, miszerint a tó vízében elsüllyedt tengernyi gálya roncsaira letek, megbizonyosodva arról, hogy a tó valóban föld alatti összeköttetésben áll az Északi-tengerrel/az Adriai-tengerrel. E szépségi hagyományok dokumentálhatóan szintén több évszázados múltra tekintenek vissza: a legkorábbi ilyen adat 1720-ból származik a késmárki Bohusch György feljegyzésében (Neidenbach 2000: 45).

A magyar folklórban két szövegváltozatban ismert a tengerbe dobott kincses láda története. A balatonmelléki monda szerint egy gazdag kereskedő a tengeren hajózva a hatalmas viharban a vízbe dobja mindenét, köztük kincses ládikáját is, hogy a hatalmas hullámverésben ne süllyedjenek el. A megmenekült, ám koldussá vált ember a Balaton partjára vetődve figyelmes lesz arra, hogy a halászok egy fekete ládát háznak ki a vízből, amelyben saját tengerbe dobott ládikájára ismer Jenevai 1855: 341). A történet felföldi változata arról szól, hogy egy kereskedő Árva megyében járva egy úrnál ráismer saját évekkel korábban a tengerbe dobott edényeire, és amikor ezt vendéglátója tudtára adja, közlik vele, hogy azokat egy ládában találták, amit a közeli hegyen lévő Tengeri szem nevű mély tóból halásztak ki (Ipolyi 1914: 492, 2006: 456–457).

Kizárólag a Fertővel összefüggésben honos a tó tengerszemi mivoltát felfedő kádárlegény mondája. A Sopron megyében gyűjtött történet szerint egy kádárlegény inaskodásából hazafelé tartva a Dunába ejti a fapörölyét/mesterlevelét, ami nem sok idővel később a Fertő-tó vizéből kerül elő sértetlenül (Tanárky 1814: 108–109, Mohl 1926: 69). A Nyugat-Dunántúl vasi és zalai tájain a tengerszem hagyománya lokális színezetet öltve a vízből előkerülő ökröszarv motívumával összefüggésben terjedt el. E népi elbeszélések szerint a mocsaras tóba (a zalalövői Feneketlen tóba, az őrségi Fekete-tóba) belefulladás ökrök megbélyegzett szarvait évek múltán halászok fogják ki a Balaton vizéből, illetve a Fekete-tengerből.²

1 A katalógus tervezetének bemutatása: Magyar 2007a: 62–65, 2013: 102–104.

2 Zala megye földrajzi nevei 1964: 102.; Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 18832/9. – Avas Kálmáné gyűjtése, 1972); MTA BTK Néprajztudományi Intézet Mondai Archívuma 13575. – Eperjessy Ernő gy., 1974).

E hagyománykör leginkább poétikus jellegű altípusát az elvesztett, vízbe ejtett sétapálcáról szóló mondák képezik. Az ezredfordulón egy szilágysági (szilágypaniti) adatközlőtől a történet alábbi szövegváltozatát jegyeztük fel:

Ezt tudja mindenki. Egy somlyai ember Amerikában vót künn. És ahogy jött hazafelé, vót egy botja, amit lehetett kicsavarni, meg vissza. Beléesett a tengerbe. Má ha beleesett, nem vót mit tegyen véle, anélkül maradt. És mikor hazajött, osztán valamennyi üdő múlva a tó tetejin ott üszkált a bot. Ott a Magura tetejin abban a tóban, fürdő vót ott. És az az ember, aki őrizte ottan, vót ott felügyelő, ő ügyelt rá, kivette a botot; Hát az nem neki való, egy úri boti, levitte a piacra. Hogy árulja el. Az meg ott vót a piacon, az az ember, akié vót a bot. Megismerte a botot. Odahitta maguk köré a népet, s kicsavarta, és megmondta előre, hogy mit fognak látni benne. Szoval a monogramját, a nevit. Akkor osztán állapították meg, hogy tengerszem. A parasztok úgy mondták, hogy Feneketlen-tó. (Magyar 2007b: 263).

E mondatípus Kászonban a közeli Szent Anna-tó kapcsán honosodott meg:

Egy valamilyen úr vót, aki ott csónakázott a tavon. S véletlenül beleejtette a botját. A bot belseje ki vót fürva, s abba rakott, ki tudja, milyen értéket. S akkor azt beleejtette, s többet azt nem kapta meg, úgy elment. S akkor útja vót a Fekete-tengernél, ugye, gazdag ember vót, vót lehetőség. Hogy ott járt, egy juhásznak a kunyhójába bément, s a bot fenn a gerendába fel vót szúrva. A juhász megkapta, a tenger kidobta oda a partra. Megkapta, s az az úr azt mondta, hogy ad egy aranyat, egy aranypénzt érte. S persze az örvendett, az értéktelen vót neki. S nekiadta, s szétcsavarta, s megmutatta, hogy mi van. S Gyuri bácsi erősítette nekem, hogy ez igaz vót, s hogy hát tengerszem a Szent Anna-tó. (Magyar 2011: I. 70).

Ugyancsak a Szent Anna-tó a mondai helyszíne annak a honi folklórananyagban társtalan hagyománynak, miszerint a tengerszem mélyén titokzatos szörnyetegek élnek, melyek egyszersmind őrei is a helynek. A két szörny e hagyomány szerint azért van ott, hogy ne-hogy túl sok víz törjön fel a tengerből, és ha e mítikus állatok elpusztulnának, a tengervíz előntené az egész vidéket. E képzet narratív háttereként mesélték Tusnádfürdő vidékén, hogy amikor egyszer búvárok merültek le a tó mélyére, hogy annak a medrét is felderítsék, nagy meglepetésükre a meder alján a tó forrását őrző két szörnyeteget pillantottak meg, mire rémülten elmenekültek (Kovács 1998: 30–31). Viszonylag széleskörűen elterjedt motívuma a hagyománykörnek, hogy a tengerszem közepén egy hatalmas örvény van, amely elkapja és lerántja a fölé merészkedőket, magához szívja az örvény közelében fürdőzőket (a Dunántúlon a Fertő taváról, Erdély középső részein a mezősegi Isten taváról, a magyarbagói Feneketlen-tóról, a Székelyföld keleti részén pedig a Szent Anna-tóról tartják ezt).³

Egy Hont megyei (Ipoly menti) folklórhagyomány arról tesz említést, hogy a tengerszem vize kimerhetetlen. A pereszlényi monda szerint az ottani Csipi-tó vizét a halászok egyszer megpróbálták fecskendővel kiszivattyúzni, hogy könnyebben lehalászhasák a halakat, de minél több vizet emeltek ki, annál több víz áramlott a helyébe.⁴ S noha a tengerszem vize nem kimerhető, szórványos adatok szólnak arról, hogy a víz utánpótlása más módon mérsékelhető/megszüntethető. A tényői Árpád-kútról, az ecsegi Hármass-forrásról és az újlóti tengerszemről egyaránt fennmaradt az a hagyomány, hogy a környékbeli lakosok gyapjúkkal teletöltött zsákokkal tömték el a forrás száját/a tó forrását, nehogy annak felbuzgó vize elárhassa az egész vidéket.⁵ Van azonban úgy, hogy a tengerszemmell szemben az óvintézkedések megtétele sem vezet eredményre. A tornai Csermosnya völgyében

3 Szentmihályi 1974: 215.; Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 26152/9. – Balogh Piroska gyűjtése, 1994; Magyar 2008: 240–241.; Uő, 2011: I. 70.

4 Magyar Zoltán Archívum 89873. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gyűjtése, 2011.

5 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 24302/4. – Vehrér Adél gy., 1989; Stadler 1999: 55–56.; Magyar Zoltán Archívum 97071. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gy., 2013).

1878-ban pusztító hatalmas árvízről még a 21. század elején is úgy vélekedtek a helyiek, hogy az az ottani Somhegy és Pipityke nevű hegyek mélyén létező hatalmas tavak kiáradásának („kitörésének”) volt a következménye (Szentandrás 2008: 48). Az említett két felföldi hegyen kívül még másfél tucat olyan hegyről tud a magyar folklórkutatás, amelyről szórványosan, illetve széleskörűen elterjedt ama képzet, hogy a belseje vízzel van tele. A hegy mélyén rejtő tó (típuszáma: MZ IX. F 45.) motívuma egyebek mellett a budai várhegyről, a tokaji hegyről, a beregi Kelemen-hegyről, a nagybányai Kereszt-hegyről, a szilágysági Hegyesről, a Fekete-Körös völgyi Pontoskőről, a Szent Anna-tó felett emelkedő Nagy-Csomádról, a klézsei Tátos-hegyről is ismert.

A tengerszemről szóló magyar folklórhagyományok mindössze szűk szeptetének a felvillantására vállalkoztunk e helyen. Részben vagy egészben számos további narratív motívum is e körbe sorolható, hiszen a feneketlen tóról, feneketlen kútról szóló népköltészeti hagyományanyag is gyakran összefonódik a tárgyalt képzetkörrel. Ilyen közös elem többek között a víz mélységének megmérése telt kísérlet elbeszélése, amely a tanulmányunk elején idézett zabolai hagyományokban is szerepel. A konkrét ok megjelölése nélkül a feneketlen tóról szóló folklórszövegekben is feltűnik a víz gyakori hullámzásának a motívuma, amely a tengerszemről szóló mondákban evidens módon a tengerrel való közvetlen kapcsolat következménye. Mint jeleztük, a tengerszemről szóló mondahagyomány, mely ma már folklórisztikai kuriózumnak tekinthető, a megelőző századokban a magyar nyelvterület egészen ismert lehetett, s a Magyar Történeti Mondák Archívumában közel száz mondai helyszín kapcsán mondák százai örökítik meg. Ezek egyike e folklórhagyomány adaptációját reprezentáló zabolai folklórszöveg, amely egyszersmind a hagyománykör helyi mondataként való legkeletibb előfordulása a Kárpát-medencében. Egy további kutatásra érdemes lokális adat, amely apró, tengerszemnyi vízcseppként simul bele a nemzetközi folklórkincs tág horizontú tengerébe.⁶

SZAKIRODALOM

CSÁKI Árpád (közvetési)

2012 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I. Kovászna megye. (Függelék: a Brassó megye területére vonatkozó magyar nyelvű jelentések. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.*

FEJÉR Miklós

2006 Zabola élő és történeti helynevei. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta Siculica 2006/3*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 105–147.

IPOLYI Arnold

1914 *Magyar népköltési gyűjtemény XIII. Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Szerkesztette Kálmány Lajos. Budapest.

2005 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. (Magyar Népköltészet Tára, VI.) Balassi Kiadó, Budapest.

6 A tengerszem mint nemzetközileg elterjedt folklórmotívum nem szerepel ugyan Stith Thompson motívumindexében, a kapcsolódó folklóradatok közül azonban többet is tartalmaz a nemzetközi folklórisztika e jeles kézikönyve: Mot. A659.2. Big lake under the earth; Mot. B11.7.2. Dragon lives in lake; Mot. F713.2. Bottomless lake.

JENEVAI László

1855 Balatonvidék és Füred. *A Nagy Világ Képekben*. 339–346.

KOVÁCS Géza

1898 A Szent Anna tó ujjabb regéje. *Erdély – Erdély Népei*. 30–31.

MAGYAR Zoltán

2007a Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIX*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 51–88.

2007b *A Szilágyság mondahagyománya*. (Magyar Népköltészet Tára, VII.) Balassi Kiadó, Budapest.

2008 *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya*. (Magyar Népköltészet Tára, VIII.) Balassi Kiadó, Budapest.

2011 *Erdélyi népmondák*. I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 A történetimonda-hagyomány klasszifikációs lehetőségei a recens folklórgyűjtések tükrében. In: Liszka József (szerk.) *Acta Ethnologica Danubiana* 15. Etnológiai Központ, Komárom–Somorja, 99–109.

MOHL Adolf

1926 *Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék*. Győr.

NEIDENBACH Ákos

2000 *Tátrai legendárium*. Budapest.

ORBÁN Balázs

1868–1873 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* I–VI. Pest/Budapest.

PAPP László – VÉGH József (szerk.)

1964 *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.

POZSONY Ferenc

2000 *Zabola*. Száz Falu Könyvesháza, Budapest.

STADLER Árpád

1999 *Ecseg. Falu a Bézma alján*. Ecseg.

SZABÓ Károly (szerk.)

1872 *Székely Oklevéltár* I. Kolozsvártt.

SZENTANDRÁSI Virág

2008 A Csermosnya–völgy vízrajza és népi vízgazdálkodása. *Gömörország* 4. 41–53.

SZENTMIHÁLYI Imre

1974 Történeti események tükröződése a Fertő vidéki néphagyományokban. *Arrabona* 16. 213–231.

TANÁRKY Mihály

1814 *Magyar ország természeti ritkaságai*. Posonyban és Pestenn.

THOMPSON, Stith

1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. I–VI. Indiana University Press, Bloomington.

IEZERUL. CONTRIBUȚII FOLCORISTICE LA TRADIȚIILE LEGATE DE UN LAC DIN ZĂBALA

Această lucrare prezintă tradițiile din Bazinul Carpatic cu privire la un loc geografic special (iezer), care inspiră legende ale poporului, toate acestea pe exemplul unui obiectiv natural din Secuime. Aceste tradiții, în mare parte cunoscute și în folclorul internațional, prezintă o varietate deosebit de bogată în folclorul maghiar. Este vorba de aproximativ o sută de lacuri montane, izvoare speciale, mlaștini, despre care s-a răspândit conceptul că ar fi în legătură directă cu marea (Marea Neagră, Marea Nordică, Marea Adriatică), iar din această mare ele se alimentează, astfel că nu seacă niciodată, deci nu pot fi drenate. Aceste locații geografice sunt numite deseori Lacul fără Fund, Fântâna fără Fund, iar de ele se leagă numeroase povestiri, legende migratoare, dintre care cel mai poetic ar fi legenda unui baston care a fost scăpat în mare, apoi după luni sau ani a fost pescuit dintr-un lac montan.

FOLKLORE DATA TO THE TRADITIONS OF A LAKE IN ZĂBALA

This study shows the traditions from the Carpathian Basin related to a geographically special place (tarn) as an inspiration in connection with a natural place from Szeklerland. These traditions, mainly also known in the international folklore, demonstrate an especially vast diversity in the Hungarian folk culture. In the Hungarian folklore the concept is wide-spread about a hundred mountain lakes, special springs, marshes that are connected to the sea, and from this sea (Black Sea, North Sea, Adriatic Sea), they draw the supply therefore they never dry up so they cannot be drained. To these geographical areas often called Bottomless Lake, Bottomless Well, several migratory legends are attached, the most poetical piece of all legends is about a walking stick dropped in the sea and months and years later fished out of a mountain lake.

